

A FSZEK szociológiai állományának használatáról és használóiról

Bíró Józsefné – Popsár István

„Ma Magyarországon egyre nagyobb szerepet kap a szociológiai kutatómunka, nő a publikációk száma.” – írták kollégáink 1972-ben, az akkor induló *Szociológiai Információ* c. bibliográfia előszavában. Most csak ismételni tudjuk az előbbi mondatot. Az első kötet 1704 bibliográfiai tételt regisztrált. A kilencvenes években ez a szám megduplázódott, sőt néhány évben jelentősen felülmúlta ezt a mennyiséget a feldolgozott szociológiai irodalom. A FSZEK Szociológiai osztálya létrehozásának 25. évfordulója jó alkalom arra, hogy tevékenységünknek egyik, a közönség számára is látható részét vizsgálat tárgyává tegyük. Azt, hogy a szociológia, illetve a szélesebb értelemben vett társadalomtudományok irodalma gyors tempóban nő, tapasztaljuk a feldolgozás során. Hogy ezen irodalom használóinak köre, összetétele és olvasási szokásai, igényei hogyan változnak, csak sejtjük.¹ Az egyéb, korábbi kutatások² szempontjai a miénktől eltérőek, adataik nem, vagy csak nehezen illeszthetők a vizsgálatba. Néhány ismeretünkben megerősít minket, néhol újra kell gondolnunk eddigi tevékenységünket.

Célok és módszerek

Írásunk célja az, hogy ismertessük a FSZEK szociológiai könyv- és folyóirat-állományának, adatbázisainak és szociológiai olvasótermének használatát vizsgáló felmérésünk főbb mozzanatait és megállapításait. Alapvetően három aspektusból közelítettük meg a témát: a könyvtár összeforgalmán belüli arányai, a használt dokumentumok jellemzői és a használói kör összetétele felől. A vizsgálat gyakorlati lebonyolításában a Szociológiai dokumentációs osztály munkatársai vettek részt.*

Az összeforgalomra vonatkozó adatokat (látogatók, kölcsönzők, kölcsönzött könyvek száma) az Olvasószolgálati főosztály által folyamatosan készített statisztikákból gyűjtöttük be. A dokumentumok és az olvasók tekintetében szonda jel-

* Itt szeretnénk köszönetet mondani a FSZEK Szociológiai dokumentációs osztály munkatársainak munkájukért, a Kölcsönzési és raktározási osztály munkatársainak segítségükért és *Barczy Zsuzsa* szakreferensnek tanácsaiért.

...mérést végeztünk kétszer egy hét (1996. 21-27. és 1997. jan. 16-22.) időtartamban.

Tartalmilag megnéztük, megszámláltuk és az előzetesen, döntően formai szempontok alapján felállított kategóriákba soroltuk a kölcsönzés, a helyben használatra történő raktári kérések, a másoltatott dokumentumok és a szociológiai olvasóterem forgalmát. A válogatópolcon elhelyezett könyvek helyben használatának mérésére nem tudtunk vállalkozni.

Az olvasók jellemzőit két területen vizsgáltuk: az olvasóteremben kikérdezéssel, a kölcsönzésben a kölcsönzési tasakon feltüntetett adatok alapján. Az olvasói kategóriákat a foglalkozási státusz és a földrajzi jellemzők kombinációjával alakítottuk ki.

Ezekhez olyan táblázatokat szerkesztettünk, melyek több, „egymásba csúsztatott” keresztábrát tartalmaztak. Ide kerültek kódolva a munka során begyűjtött adatok.

A továbbiakban vizsgálati területek szerinti tagolásban ismertetjük tapasztalatainkat. A követett eljárások részletesebb leírását is ott adjuk majd meg, ha az szükségesnek tűnik.

A szociológiai olvasóterem

Olvasótermünk két egymásba nyíló kisebb helyiségből áll, összesen 26 ülőhellyel. Az egyikben a közel 2500 kötetes kézikönyvtár, a másikban kb. 220-féle külföldi és magyar szociológiai-társadalomtudományi folyóirat kurrens példányai és számítógépes szociológiai adatbázisaink vannak elhelyezve. Itt, a már említett időszakban, kikérdezéssel és megfigyeléssel történt a felmérés.

Az olvasók

Az olvasókat előzetesen hat csoportba soroltuk. Ezek a következők:

- ♦ szociológia, szociálpolitika, szociális munkás szakos egyetemi vagy főiskolai hallgató;
- ♦ egyéb egyetemi vagy főiskolai hallgató;
- ♦ szociológus;

- ♦ egyéb értelmiségi,
- ♦ középiskolás,
- ♦ egyéb.

E csoportokon belül földrajzi bontást is alkalmaztunk. Megkérdeztük az olvasót állandó lakóhelyéről (Bp. – nem Bp.) és azon intézmény földrajzi helyéről (Bp. – nem Bp.), amelyben dolgozik vagy tanul.

Olvasóként definiáltuk azt a személyt, aki az olvasóteremben elhelyezett dokumentumok közül legalább egyet használt. Használatnak azt tekintettük, ha a látogató a dokumentumot a polcról levette és azt helyben olvasta, vagy másolás céljából kivitte, illetve, ha az adatbázisokban tematikusan keresett.

A vizsgálati időszakokban 397 olvasót regisztráltunk az olvasóteremben. Az olvasók 14%-a visszatért egy héten belül.

Az olvasók megoszlása foglalkozási státusz szerint:

- ♦ 82,1% egyetemi vagy főiskolai hallgató, ezen belül
 - 55,5% a szociológia szakos,
 - 44,5% az egyéb hallgató;
- ♦ 9,1% szociológus;
- ♦ 4,8% egyéb értelmiségi;
- ♦ 1,5% középiskolás;
- ♦ 2,5% egyéb.

(Az utóbbi két kategóriával a kis elemszám miatt a továbbiakban részletesebben nem kívánunk foglalkozni.)

Az olvasók 66,8%-ának állandó lakhelye Budapest, 78,8%-a budapesti intézményhez (iskola, munkahely) kötődik. Ennél pontosabban fejezzük ki az olvasók földrajzi jellemzőit, ha azt mondjuk: 51,6%-uk kötődik a fővároshoz állandó lakóhely szerint és intézményesen is, 15,11%-uk csak lakóhely szerint, 27,2%-uk csak intézményesen, 6,1%-uk egyik módon sem kötődik.

Ha ezt a megoszlást külön is megnézzük a hallgatók körében, az a következőképpen alakul. Kettős kötődés: 44,5%, csak lakóhelyi: 17,8%, csak intézményes: 31,3%, nincs: 6,4%. Látható tehát, hogy az olvasók összességére vonatkozó megoszláshoz képest itt a kettős kötődés valamivel (7,1%-kal) kevesebb. Ez nem meglepő, hiszen azt mutatja, hogy a tanulmányi célú földrajzi mobilitás jelentkezik leginkább olvasóink körében.

A hallgatók két nagy csoportját külön-külön is szemügyre véve, közöttük jelentősebb eltérés

mutatkozik ebben a tekintetben. Az egyéb hallgatók esetében meghatározóbbnak tűnik a lakóhely. Közöttük a fővárosban lakók aránya 10,8%-kal több, mint a szociológia szakos társaik között. Ezen eltérés nagyobb részét (7,7%) a csak lakóhelyi kötődés adja. Ezt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy az egyéb hallgatók körében nagyobb azok aránya, akik Budapesten laknak, de vidéken tanulnak. Összességében azonban az intézmény helye ebben a kategóriában is – csakúgy mint az összes többiben – meghatározóbb. A többi kategóriában a kettős kötődés mindenütt meghaladja a 83%-ot. A szociológus kategóriában pl. ez a megoszlás a következő. Kettős: 83,3%, csak lakóhelyi: 5,6%, csak intézményi: 8,3%, egyik sem: 2,8%. Az „egyk sem” típusba tartozók aránya csak a szociológus hallgatók és az egyéb értelmiségiek kategóriájában haladja meg az 5%-ot (8,3%, illetve 10,5%).

Érdekes itt összehasonlítani a novemberi és a januári adatokat. Megállapítottuk, hogy olvasóink többségét a hallgatók teszik ki. Vajon mutatkoznak-e különbségek egy szorgalmi és egy vizsgaidőszakra eső megfigyelés eredményei között? Első pillantásra nem. Csupán a visszatérő olvasók arányában van januárban jelentős többlet (7,4%) novemberhez képest. Az olvasók foglalkozási státusz szerinti és földrajzi megoszlása nem mutat lényeges eltéréseket.

A két hallgatói csoportot összehasonlítva viszont érdekes változásokot tapasztalhatunk. Míg novemberben arányuk 50-50% volt, januárban ez 61-39% a szociológia szakosok javára. A földrajzi tényezőket figyelembe véve pedig azt állapíthatjuk meg, hogy a két csoport ellentétesen viselkedik, amely egészében kiegyenlítődik. Míg a szociológus hallgatók között jelentősen csökken (16,5%-kal) a fővárosban lakó, de vidéki intézménybe járók részesedése, mely a kettős kötődéssel rendelkezők, vagy semmilyen budapesti kötődéssel sem rendelkezők között csapódik le többletként, addig az egyéb hallgatók körében éppen ezen alcsoport aránya növekszik meg jelentősen (13,7%-kal) vizsgaidőszakban, mely gyarapodás főként a fővárosi intézménybe járó, de vidéken lakók alcsoportjának csökkenéséből táplálkozik.

Ezek az adatok és százalékok természetesen csak az abszolút értelemben vett arányokat tükrözik. A különböző csoportok könyvtárlátoga-

tási szokásait befolyásoló földrajzi tényezőkről akkor lehetne mélyebb megállapításokat tenni, ha rendelkeznénk az alapsokaság megoszlására vonatkozó információkkal. Azaz, a mi esetünkben pl., tudnánk, hogy hány budapesti diák tanul vidéki felsőoktatási intézményekben és fordítva, pontosabban ennek megoszlását a szociológiát szakként, illetve tantárgyként tanulók körében.

Az olvasótermi dokumentumok

Olvasótermi dokumentumainkat három alapvető csoportba lehet sorolni: könyvek, folyóiratok, számítógépes adatbázisok. Ezen kívül még két megkülönböztetést tettünk. A belföldi/külföldi kiadási hely, mind a könyvek, mind a folyóiratok esetében – ez a distinkció többé-kevésbé megfelel a magyar nyelvű/idegen nyelvű különbségnek is –, valamint a kiadás ideje a könyvek esetében. „Frissnek” tekintettük az 1990 óta megjelent könyveket, „réginek” a korábbiakat.

Olvasóink a vizsgálati időszakok alatt 54 alkalommal kerestek tematikusan számítógépes adatbázisainkban (3 db). Ez azt jelenti, hogy minden hetedik-nyolcadik használta a számítógépet. A tematikus keresést tekintettük használatnak, de egy lelőhely-pontosítást nem.

Ha egy keresés átlagos idejét fél órára tesszük, a teljes nyitvatartási időhöz viszonyítva azt mondhatjuk, hogy az olvasóteremben elhelyezett számítógép kihasználtsága megközelítően 25%-os. Összehasonlítási alap híján nehéz értékelni e szám adatot, de biztos, hogy meghaladja a tárolt nyomtatott dokumentumok kihasználtságának átlagát, s úgy véljük, vetekszik a legolvasottabbakéval. Természetesen a teljes szövegű dokumentumok egyidejű biztosításával együtt nyújthat legjobban segítséget a tájékozódni kívánóknak az irodalomkutatásban.

Nyomtatott dokumentum használatát 1088 alkalommal regisztráltuk. Egy olvasóra átlagosan 2,74 dokumentum jut. Ezek 62%-a könyv, 38%-a folyóirat. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a legfontosabb magyar szociológiai folyóiratok régebbi évfolyamai is megtalálhatók olvasótermünkben. Ebből következik, hogy ezek használata is itt, nem pedig a raktári kéréseknél jelentkezik.

A kért könyvek 58,6%-a volt 1990 előtti kiadású, 41,4%-a újabb, 94,4%-uk magyar, 5,6%-uk külföldi. A folyóiratokon belül jóval magasabb a külföldiek aránya: 24,6%, tehát majdnem minden negyedik.

Ha az abszolút értelemben vett számokon túl figyelembe vesszük a vizsgált alapsokaság – esetünkben az olvasótermi könyvek – itt releváns megoszlását, akkor megállapíthatjuk, hogy a könyv-kérések között az újak 10,9%-kal, a belsőldiek pedig 24,1%-kal felül vannak reprezentálva. Ez utóbbi tendencia az újak között 4,4%-kal gyengébb. (Folyóiratok esetében nem tudtuk végrehajtani ezt a számítást.)

Olvasók és dokumentumok

Az adatok lejegyzését úgy végeztük, hogy lehetőségünk legyen az egyes olvasói csoportok és a dokumentumtípusok közötti esetleges affinitás kimutatására. (Kik? – Mit?)

Egy olvasóra átlagosan 2,74 nyomtatott dokumentum használata jut. Ez a hányados a professzionális szociológusok körében a legnagyobb: 4,67. Őket követik az egyéb értelmiségiek: 3,21 dokumentum/fő. A hallgatók ebben a tekintetben nem érik el az átlagot. A szociológia szakosok egyenként átlagosan 2,71, az egyéb szakosok 2,28 dokumentumot használnak.

Az általános használati szerkezetet nagy vonalakban az előző részben írtuk le. Itt most az egyes olvasói csoportok használati szerkezetét vesszük szemügyre, némileg más megközelítésben.

A szociológusok egyénekenként nemcsak a legnagyobb „fogyasztók”, hanem preferenciáik is eltérnek az összes többi csoporttól. Az ő használati szerkezetükben egyedül, a folyóiratok jelenléte meghaladja a könyvekét, még hozzá többszörösen (77,4%, illetve 22,6%). A folyóiratokon belül jelentős a külföldiek részesedése: 35,4%. Relatíván ők használják a legtöbb külföldi könyvet is: 7,1%. Könyvhasználatukra jellemző, hogy az átlagot meghaladó mértékben részesítik előnyben a régieket: 71,1%.

Az egyéb értelmiségiek dokumentumhasználata is több ponton eltér az általános képtől. Körükben a folyóiratok majdnem az összhaszna-

lat felét teszik ki (49,2%). Ezen belül, egyedül náluk, a külföldiek részesedése a nagyobb (63,3%). A könyveknél épp ellenkezőleg, a külföldiek jelenléte csekély (3,2%). Ők is inkább a régebbi könyveket használják sűrűbben (80,7%). (Itt meg kell jegyeznünk, hogy ezen olvasói kategóriáról tett megállapításaink, a viszonylag kicsi elemszám miatt, inkább csak tájékozódó jellegűek, érvényességük kérdéses lehet.)

A két hallgatói csoport használati szerkezetében első pillantásra is jelentős eltérés van, ezért kezdettől külön kezeljük őket.

A szociológia szakosok az átlagot jelentősen meghaladó mértékben preferálják a könyveket: 76,3%. Ezen belül az átlaghoz közeli a külföldiek aránya: 5,1% és az újabbak részesedése: 38%. A külföldi könyveken belül az újak használata (63,2%) csak náluk haladja meg a régiekét.

Az egyéb szakos hallgatók használati szerkezetében a könyv – folyóirat arány (61,8% – 38,2%) és a folyóiratokon belül a külföldiek részesedése (27%) átlag közeli. A könyvhasználatban viszont eltérnek minden más csoporttól abban, hogy náluk az újabbak jelenléte eléri az 50%-ot. A külföldiek aránya (2,9%) elmarad az átlagtól.

A dokumentumok felől közelítve azt tehetjük még hozzá az eddig elmondottakhoz, hogy folyóirataink legnagyobb használói a professzionális szociológusok. Igaz ez az abszolút mennyiségre, de különösen az egy főre jutó használatra (3,61 dokumentum/fő) vonatkozóan. Ugyanez áll ezen belül a külföldi folyóiratokra: 1,28 dokumentum/fő. A magyar folyóiratok esetében abszolút értelemben a szociológia szakos hallgatók vezetnek, de egyénre számolva kissé megelőzik őket az egyéb szakos hallgatók, és többszörösen a szociológusok, a kiugróan magas, 2,33 dokumentum/fő használattal.

A könyvek esetében mindkét értelemben a szociológus hallgatók az elsők (2,07 dokumentum/fő). Ugyanez a helyzet, ha csak a magyar könyveket nézzük. A külföldi könyvek esetében viszont, egyénre számolva a professzionális szociológusok vezetnek (0,28 dokumentum/fő). Az újdonság jelentősége nagyjából azonos a két hallgatói csoport körében: 0,79 dokumentum/fő, illetve 0,7 dokumentum/fő. A könyvhasználat egészében jelentkező eltérést a szociológus hallgatók kiemelkedő régebbi könyv használata (1,24 dokumentum/fő) okozza.

A számítógépes adatbázisok használata tekintetében abszolút értelemben az egyéb hallgatók vezetnek, kissé megelőzve a szociológus hallgatókat. Egyénre lebontva viszont, a sorrend a következő: Egyéb értelmiségiek: minden 3-4., szociológusok: minden 6., egyéb szakos hallgatók: minden 6-7., szociológus hallgatók: minden 8-9. kutatott irodalmat.

Teljesített raktári kérések helyben olvasásra

A helyben olvasásra történő raktári kéréseket a kérőlapok alapján csoportosítottuk, melyeket a Kölcsönzési és raktározási osztály bocsátott rendelkezésünkre. Ezeket dokumentumtípusonként (periodika – könyv) vizsgáltuk.

A periodikák esetében azt találtuk, hogy a vizsgálati időszakokban összesen 1294 ilyen címet kértek az olvasók. Ezek 31,3%-a napilap, hetilap, magazin jellegű kiadvány, s mint ilyen, eleve kiesett érdeklődési körünkől. A folyóirat-kérések 21%-át találtuk szociológiai jellegűnek, tehát kb. minden ötödiket. Azon folyóiratokat tekintettük ide tartozóknak, amelyek kurrens példányai a szociológiai olvasóteremben vannak elhelyezve. Kivételt csupán a *Mozgó Világ* és a *Kritika* c. lapokkal tettünk, mivel úgy találtuk, hogy ezek reprezentáltsága a *Szociológiai Információ* nevű adatbázisunkban szinte teljes körű. A már megszünt periodikákat történeti ismereteink alapján soroltuk be.

Itt meg kell jegyezünk, hogy kifinomultabb eljárással bizonyára pontosabban tudtuk volna mérni a szociológia részesedését a folyóirat-kérésekben. Gondolunk itt arra, hogy éppen az említett adatbázisban való reprezentáltság alapján lehetett volna súlyozni az egyes periodikákat, hiszen az általános értelmiségi folyóiratok és a rokontudományokra szakosodott lapok (pl. pszichológia, közgazdaságtudomány, filozófia, pedagógia) is gyakran közölnek szociológiai érdeklődésre számot tartó írásokat. Az e módszer alapján történő számítás, feltételezésünk szerint, növelte volna a szociológia arányát. Egy ilyen bonyolultabb eljárás végigvitelére azonban jelen körülmények között nem tudunk vállalkozni.

Célszerűnek tűnik az utóbbi két és fél évtized évfolyamait külön is megvizsgálni, hiszen a ma-

gyar szociológia legújabb újraintézményesülése – s ezen belül a FSZEK Szociológiai osztályának létrehozása – az 1970-es évektől számítható. Ezen időszakot felőlelően a szociológiai kérések aránya 28,6%, tehát hozzávetőleg minden harmadik-negyedik.

A magyar/külföldi megoszlásra vonatkozóan azt állapíthatjuk meg, hogy a külföldiek aránya az egyéb folyóiratok körében csupán 2%, és a szociológiaiak esetében sem éri el a 6%-ot.

A raktárban tárolt könyvek 1990 előtti megjelenésűek. A vizsgálati időszakokban összesen 1200 ilyen címet kértek az olvasók. Ezek 21,8%-át találtuk szociológiai jellegűnek. Azokat a könyveket soroltuk ide, amelyeket feltártunk adatbázisainkban, illetve a magyar adatbázis nyomtatott előzményében, a *Szociológiai Információ* c., 1972 óta évente kiadott bibliográfiánkban. Az ennél korábbi kéréseket egyenként bíráltuk el, esetenként a katalógus segítségével. Az utóbbi huszonöt év irodalmát a könyvek körében nem állt módunkban külön vizsgálni.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a könyvek tekintetében a Szociológiai dokumentációs osztályon folyó napi könyvtári feldolgozó munka szelekciós szempontjait érvényesítettük – itt és a felmérés más pontjain is. Ennek lényege, hogy a szociológiát nem annyira önálló, jól elhatárolható szakterülettel rendelkező szaktudományként, mint inkább sajátos nézőponttal jellemezhető tudományként fogjuk fel, mely nézőpont sokféle humán jelenség vizsgálatában és értelmezésében alkalmazható, amennyiben ezen jelenségeket társadalmi relevanciájukban, illetve társadalmi tagoltságukban, egyenlőtlenségi-egyenlőségi viszonyaikban vesszük szemügyre.

Ha itt is megnézzük a magyar/külföldi arányt, azt találjuk, hogy a külföldiek részesedése 19,3%, tehát nagyjából minden ötödik. Ebben nincs lényeges különbség tematikus kettébontásban sem. Az viszont jól látható, hogy a külföldiek aránya jóval magasabb a könyveknél, mint a folyóiratok esetében volt.

Fénymásolási kérések

Az Olvasószolgálati főosztály fénymásolás-szolgáltatást működtet a nagyközönség számá-

ra. Közreműködésükkel tudtuk begyűjteni az idevonatkozó adatokat úgy, hogy címlaplémásolatot készítettünk számunkra azokról a folyóiratokról és könyvekről, amelyekből az olvasók részére másoltak. Vizsgálódási és besorolási szempontjaink megegyeznek a helyben használatra történő rak-tári kérések elemzésénél már ismertettekkel, azzal a különbséggel, hogy itt már megjelenhet-nek a válogatópolcon elhelyezett, azaz 1990-től megjelent könyvek is.

A folyóiratok esetében azt tapasztaltuk, hogy a vizsgálati időszakokban összesen 243 másolá-si kérést elégítettek ki. Ezek 25,9%-a volt szo-ciológiai, tehát hozzávetőleg minden negyedik. Az utóbbi két és fél évtized évfolyamait külön is megvizsgálva, nem találtunk lényeges eltérést. A külföldiek részesedése az egyéb folyóiratok köré-ben mindössze 1,1%, a szociológiaiak között megközelíti a 8%-ot.

A könyvből történő másolások száma 518 volt. Itt a szociológiai tematika 23,8%-ot tesz ki, tehát kb. minden negyedik-ötödik. A kiadási hely szerinti megoszlás egységes képet mutat: a kül-földiek részesedése 11% körül mozog. Jelentős eltérés van viszont a kiadási idő szerinti bontás-ban. A szociológián belül jóval nagyobb a friss (1990-től) könyvek aránya (45,5%), mint az egye-bek között (27,9%). A friss szociológián belül pe-dig meghatározóbb a külföldiek jelenléte (16,1%), mint az összességben, és ez 8,8%-kal több, mint a friss egyebek körében.

Kölcsönzés

Az olvasószolgálati statisztika a két vizs-gálati időszakban összesen 3776 kölcsönzött és 8100 kölcsönzött kötetet regisztrált. Mi összesen 3423 kölcsönzési tasakot néztünk át a hetek le-teltével. A különbség abból adódik, hogy volt olyan személy, aki többször is kölcsönzött egy-egy hét leforgása alatt. Ezért arányítanunk kellett a kölcsönzött könyvek számát az általunk vizsgált kölcsönzők számához. Ez az arányszámítással megállapított szám: 7343.

Az adatok összegzése után azt találtuk, hogy 1177 olvasónál van kint 2511 szociológiai könyv. Ez a kölcsönzők 34,3%-át, a kölcsönzött kötetek 34,2%-át jelenti. Azt mondhatjuk, hogy

minden harmadik kölcsönző szociológiai témájú könyvet is kölcsönöz, és a kikölcsönzött kötetek harmada szociológiai jellegű.

A kölcsönzők

Felmérésünk során csak azon kölcsönzők adatait jegyeztük le, akik legalább egy szocioló-giai könyvet kölcsönöztek a vizsgálati időszakok-ban. Tehát pontos meghatározásuk: szociológiát is kölcsönzők. Őket is foglalkozási státuszuk és földrajzi jellemzőik alapján soroltuk csoportokba csakúgy, mint az olvasótermi olvasókat, de velük nem teljesen azonos módon. Mivel itt nem állt rendelkezésünkre a kikérdezés lehetősége, a kölcsönzési tasakon feltüntetett adatokra kellett hagyatkoznunk. Nem tudtuk elkülöníteni sem a szociológia szakos hallgatókat, sem a professzio-nális szociológusokat az egyéb hallgatóktól, il-letve értelmiségiectől.

Az így létrehozott csoportok és a szocioló-giát is kölcsönzők közötti részesedésük a követ-kező:

egyetemi vagy főiskolai hallgató:	61,34%
középiskolás:	3,40%
értelmiségi:	19,30%
egyéb aktív:	11,21%
nyugdíjas:	5,01%

Budapesti állandó vagy ideiglenes lakhellyel rendelkezik 80,5%, vidéki 19,5%. Ez utóbbi meg-oszlás csak a nyugdíjas kategóriában tér el jelen-tősen az átlagtól: közöttük a vidékiek aránya mindössze 3,4%.

Az állandó és ideiglenes jelleggel Budapes-ten lakókat csak a hallgatók körében különítettük el. Feltételeztük, hogy az ideiglenesen a főváros-ban lakó egyetemista kategória többé-kevésbé megfelel az olvasótermi olvasók között felállított, budapesti intézményben tanuló, de nem buda-pesti állandó lakhelyű egyetemista kategóriának. Így ezek összehasonlítása a későbbiekben lehet-séges lesz. A 722 hallgató 60,1%-a állandó fővá-rosi lakos, 18,4%-a ideiglenesen itt élő, 21,5%-a vidéki.

Mivel a kölcsönzők nagyobb részét is a fel-sőoktatási intézményekbe járók teszik ki, itt sem tűnik haszontalannak a szorgalmi és a vizsgaidő-

szakban nyert adatok összehasonlítása. A kölcsönzők összetételében annyi a különbség, hogy 6,6%-al kisebb a hallgatók részesedése januárban, mint novemberben volt. Ez főként az értelmiségiek kategóriájában csapódik le többletként.

Ha ebben a tekintetben földrajzi bontásban is megnézzük az egyetemistákat, azt tapasztaljuk, hogy vizsgaidőszakban 8,9%-kal több a vidéki kölcsönzők aránya. Ez értelemszerűen a budapestiek csökkenését jelenti, mégpedig az állandó és ideiglenes lakosok körében közel azonos mértékben. Ez az eltérés összességében is érezteti hatását. A vidékiek részesedése januárban 5,43%-kal nagyobb, mint novemberben.

A kölcsönzött könyvek

A kölcsönzött könyveket – a szociológiai olvasóteremhez hasonlóan – kiadási hely és a megjelenés ideje szerinti bontásban regisztráltuk. Az 1990-es év mint választóvonal kijelölése elsősorban a tárolási mód különbözősége miatt tűnt célszerűnek. (Innen került át megfigyelési szempontként az olvasóterembe is.) A FSZEK-ben a kölcsönözhető könyvek 1990-től szabadpolcon vannak elhelyezve szakcsoportos bontásban, míg a korábbi kiadásúak zárt raktárban, a központi katalógusokból kikereshető raktári jelzettel ellátva.

A kikölcsönzött szociológiai művek 41%-a a raktári, 59%-a a szabadpolcos állományrészből került ki. Kiadási hely szerinti megoszlásuk a következő: magyar 81,4%, külföldi 18,6%. Ebben a tekintetben nincs jelentős eltérés, ha külön vizsgáljuk az újabb könyveket.

A friss, szabadpolcos könyvek kölcsönzését szakcsoportos bontásban is módunk volt lejegyezni. Első megközelítésben azt nézzük meg, hogy mekkora azon kölcsönzött könyvek hányada, amelyeket a központi szakozók valamely, a szociológia egy-egy részterületének megfelelő, szabadpolcos szakjelzettel (a 3-tól a 308 szakig) láttak el. Ezen könyvek – melyeket a továbbiakban szakszociológiai műveknek fogunk nevezni – aránya 42%. Az ún. határterületekhez tartozik 58%. Ugyanezen megoszlás a külföldi irodalmat illetően 49% – 51%-os arányt mutat.

E szakjelzeteken belül abszolút értelemben

egyértelműen a legkeresettebb a 302.1 szak, azaz a szociálpszichológia. Előkelő helyen van még a 307.6, a 302.9, a 302.5 és a 303.3 szak. Azaz a politikai szociológia; a nemzedékek és nemek szociológiája; a család- és szexszociológia és a zsidókérdés.

Ha a külföldi könyveket külön vizsgáljuk, az a különbség, hogy itt a nemzedékek és nemek szociológiája megelőzi a szociálpszichológiát, előkelő helyen szerepel a 300 szak (a szociológia módszertana, klasszikusai) is, viszont hiányzik a topról a 303.3 szak.

A legkevésbé keresett szakok a 307.1, a 307.5, a 307.8 és a 307.7 jelzetűek. Azaz, a kutatás- és tudományszociológia; a jogszociológia; a játék-, sport-, szabadidő szociológiája és a művészetek szociológiája.

A Textlib nevű integrált könyvtári számítógépes rendszer már működő moduljának segítségével információt nyerhettünk az itt vizsgált alapkasság bizonyos megoszlásáról, nevezetesen a szabadpolcon elhelyezett könyvek szakonkénti példányszámáról. Így módunk volt nem csupán abszolút értelemben, hanem a kihasználtság tekintetében is megvizsgálni a szakok hierarchiáját. (Itt, és a későbbiekben is, eltekintettünk az 50 példánynál kevesebbet tartalmazó témakörök vizsgálatától, a nagy számítási hibalehetőségre való tekintettel.)

Adataink alapján a legkihasználtabb szak is a szociálpszichológia. Ezt követik sorrendben a 303, 302.4, 302.9, 302.5, 306.1 szakok. Látható, hogy ebből kettő (nemzedékek és nemek; család és szex) megegyezik a kölcsönzés mennyiségében is élen lévőkkel. Új viszont az etnikumok szociológiája, szociálanropológia; a deviancia szociológiája; a vélemények-, normák-, értékek szociológiája. A kihasználtságban nincs az élmezőnyben a politikai szociológia és a zsidókérdés.

(A külföldi kiadású könyveket itt nem, és a kihasználtság vizsgálatánál másutt sem állt módunkban elkülöníteni.)

A legkevésbé kihasznált szakok: a 307.7, a 306.0, a 301, a 302.3, a 301.1, a 302.2. Azaz, a művészetek szociológiája; a tudásszociológia; a társadalmi fejlődés szociológiája; a társadalmi struktúra; a társadalomtörténet és a településszociológia.

A határterületek számunkra érdekes forgalmát is megvizsgáltuk szakcsoportos bontásban,

abszolút mennyiségében. Azt tapasztaltuk, hogy a 330, a 320, a 153, a 100 és a 309 szakok vannak az élen. Azaz: az életmód, szociálpolitika, szociális gondoskodás, társadalombiztosítás; a politika, politikaelmélet, politikai szellemi irányzatok; a személyiséglélektan; a filozófia általában, klasszikusai; a művelődéstörténet. A külföldi könyveket külön megnézve az a különbség, hogy hiányzik a csúcscról a 330 és a 309 szak, viszont bekerül a 9 (egyes országok története) és a 725 (településrendezés) szak.

A kihasználtság tekintetében azokat a szakokat vizsgáltuk meg, amelyek számunkra különösen fontosnak tűntek. (Feldolgozottságuk meghaladja a 20%-ot szociológiai adatbázisainkban.)

Ezek közül egyértelműen a legkihasználtabb a 381.2 szak, a gazdaságpolitika. Élen van még a 371 (iskolaügy), a 330 (életmód, szociálpolitika stb.), a 321 (államelmélet, államformák), a 725 (településrendezés) szak.

Kevésbé kihasznált a 331 (munka, munkáskérdés), a 323.1 (magyarság mint nemzetiség), a 323.0 (nemzetiségi kérdés), a 001 (tudomány és szervezés) szak.

Az ún. határterületekre vonatkozó megállapításaink természetesen nem a szakok egészére, hanem azokon belül a szociológiai jellegűnek tekintett állományrészekre vonatkoznak.

Kölcsönzők és könyvek

Az egy olvasóra jutó kikölcsönözött szociológiai könyvek száma az értelmiségiek körében a legmagasabb: 2,25 könyv/fő. Őket követik a nyugdíjasok: 2,24 könyv/fő. Az átlaghoz leginkább közelebb ez a hányados az egyetemistáknál: 2,14 könyv/fő, majd a középiskolások következői: 2,1 könyv/fő, végül az egyéb aktívok: 1,86 könyv/fő.

Az értelmiségiek kölcsönzési szerkezetére az jellemző, hogy az átlagot közel 10%-kal meghaladó mértékben a szabadpolcos – tehát újabb – könyveket, és több mint 5%-kal meghaladóan a külföldi könyveket részesítik előnyben. Ez utóbbi tendencia a raktári – tehát régebbi – könyvek között, illetve a szabadpolcos szakszociológiai művek körében még erősebb. E leg-

utóbb említett könyvcsoport aránya náluk kissé átlag feletti.

Az egyetemisták kölcsönzési szerkezetében az átlagtól közel 5%-kal elmarad az újabb könyvek jelenléte. A magyar – külföldi megoszlás szinte megegyezik az átlaggal. Ha bizonyos – a korábbiakból már ismerős – bontásokban is megvizsgáljuk ezt a megoszlást, azt emelhetjük ki, hogy a régebbi könyvek körében ennél nagyobb a külföldiek részesedése, a határterületekben viszont csekélyebb. A szakszociológiai munkák aránya átlag közelebb.

A nyugdíjasok könyvválasztásánál az újdonság döntő szempontnak tűnik: kölcsönzési szerkezetükben a szabadpolcos könyvek jelenléte több mint 21%-kal átlag feletti, ezen belül a határterületeké pedig több mint 10%-kal. Furcsa eloszlást mutatnak a kiadási hely szerinti vizsgálat eredményei: míg összességében közel van az átlaghoz, több mint 16%-kal magasabb a külföldiek jelenléte az újabbakban, mint a régiek körében. A külföldi határterületi irodalom pedig, náluk több mint 10%-kal meghaladja az átlagot.

Az egyéb aktívok az átlagot közel 5%-kal meghaladó mértékben preferálják a régebbi, több mint 7%-kal meghaladó mértékben a belföldi könyveket. A szakszociológiai könyveken belül viszont, a külföldiek részesedése kicsivel átlag feletti. Az említett eltérést tehát a régebbi, illetve a határterületekhez tartozó könyvek erős belföldi dominanciája okozza.

A középiskolásokra a mintában betöltött csekély szerepük miatt nem térünk ki külön.

A kikölcsönzött könyvek jellemzői felől közelítve, a következőkkel egészíthetjük ki az eddig elmondottakat.

Az újdonság iránti igény, számaink alapján, a nyugdíjasok körében a legerősebb. Náluk egy főre 1,8 ilyen könyv jut. Őket követik az értelmiségiek: 1,56 könyv/fő, majd a középiskolások következői: 1,375 könyv/fő. Átlag alatti ez a hányados az egyetemisták körében (1,16 könyv/fő) és az egyéb aktívok között (1 könyv/fő).

Abszolút értelemben természetesen itt is – és minden más könyvcsoport használatában – a legnagyobb számú kölcsönzői csoportot alkotó egyetemisták vezetnek.

A külföldi könyvek iránti, egy főre számított kereslet az értelmiségiek körében a legnagyobb: 0,53 könyv/fő. Magas még a nyugdíjasoknál:

0,47 könyv/fő, és közelít az átlaghoz az egyetemistáknál: 0,39 könyv/fő. Alacsony a középiskolások (0,25) és az egyéb aktívak között. Csak a szabadpolcos könyvek között nézve ugyanezt a számsort, az a különbség, hogy itt a nyugdíjasok megelőzik az értelmiségieket és az egyéb aktívak a középiskolásokat.

A szakszociológia iránti igényben az értelmiségiek vezetnek: 0,69 könyv/fő. Itt is erőteljes a nyugdíjasok pozíciója: 0,56 könyv/fő. Az egyetemisták, a középiskolások és az egyéb aktívak átlag alattiak ebben a tekintetben (0,5; 0,5; 0,43 könyv/fő).

Könyvtárközi kölcsönzés

A felmérés alkalmával mintegy „melléktermékként” érdemesnek látszott a könyvtárközi kérések számbavétele is. A kölcsönzési és raktározási osztály nyilvántartásában két teljes hónap (november, január) könyvtárközi kölcsönzést vizsgáltunk meg.

A keletkezett számadatok és százalékarányok az eddigieket igazolják ezen a területen is. 348 könyvtárközi kölcsönzési kérésből 108 volt szociológiai jellegű. Százalékban kifejezve: a kérések 31%-a felelt meg kritériumainknak. A szociológiai könyvtárközi kölcsönzésekben viszont sokkal magasabb a külföldi kiadványok aránya, mint bármely eddig vizsgált területen: 33,3%, tehát minden harmadik. A kért dokumentumok egyetlen magyar folyóirat kivételével mind könyvek voltak.

A szolgáltatást igénybe vevők köre a falusi közművelődési könyvtártól a külhoni magyar intézetekig terjed. A fenti irodalmat 40 intézmény kölcsönözte. Közülük 19 egyetem, illetve főiskola, 10 tudományos intézet és 11 közművelődési könyvtár volt.

Kielégítetlen kérések

A kielégítetlen kéréseket szintén a kérőlapok alapján csoportosítottuk, az egyes részterületeknél már ismertetett módon és szempontok szerint. Itt csupán azt szeretnénk újra jelezni, hogy

könyvek esetében a raktári, 1990 előtti állományról van szó. Az új, szabadpolcon elhelyezett könyvek esetében nem tudtuk mérni a meghiúsult kéréseket, mivel ezekről nem marad fenn semmilyen dokumentum. Más, rendkívül munkaigényes módszer kidolgozására és alkalmazására jelen körülmények között nem volt lehetőségünk. A meghiúsulás lehetséges okainak külön figyelembevételétől is eltekintettünk.

A meghiúsult kölcsönzési kérések száma 127 volt az adott időszakokban. Ezek 24,4%-át tekinthetjük szociológiai témájúnak. A megvalósult kölcsönzéseknél tapasztalt aránytól való közel 10%-os elmaradást a vizsgált állományrész azon sajátosságával véljük magyarázni, hogy viszonylag régebbi. Ott azt állapítottuk meg, hogy a szociológiai kölcsönzések közel 60%-a az újabb könyvek köréből kerül ki.

A nem teljesült raktári könyv-kérések száma 71 volt. Ezek 16,9%-a szociológia. Ez a szám is elmarad a realizáltaknál számítottól. A kielégítetlen raktári folyóirat-kérések – melyek oka elvileg csak az lehet, hogy a bekötött vagy tékázott évfolyam már kézben van – száma 53 volt. Ezek 22,6%-át találtuk szociológiaiaknak; csak az újabbak körében: 25,6%-át. Mindkét szám közel van a realizáltaknál megállapíthatóhoz. A viszonylag kicsi elemszám további specifikációt itt nem tesz lehetővé.

Összehasonlítás és összegzés

Vizsgálódásunk célja az volt, hogy valamilyen képet nyerjünk a FSZEK szociológiai jellegű állományának használatáról és használóiról. Három aspektusból közelítettük meg a témát: az összforgalomhoz viszonyított arányaiban, a használói kör foglalkozási és földrajzi összetétele és a használt dokumentumok tipológiája, ezek belső arányai felől. Az egyes könyvtári szolgáltatási területeket úgy igyekeztünk vizsgálat tárgyává tenni, hogy minél nagyobb lehetőségünk legyen a részterületeken nyert adatok egymással való összevetésére.

Az összforgalomra vonatkozóan a következőket tudtuk megállapítani. A FSZEK-ből kölcsönzött könyvek 34,2%-a szociológiai témájú. A helyben olvasásra történő, realizált raktári könyv-

kérések 21,8%-a, a folyóirat kérések 21%-a szociológiai jellegű. A fénymásolás szolgáltatás 23,8%-a történt ilyen könyvből és 25,9%-a ilyen folyóiratból. Folyóiratok esetében a raktári kérésekben, könyvek esetén a fénymásolásban, az újabbak kiemelése ezt az arányt növeli. Feltehetően igaz ez a megállapítás a kölcsönzésre vonatkozóan is. A más könyvtárak részére történő kölcsönzésben 31% a szociológia részesedése. A valamilyen okból ki nem elégített igények ilyen szempontú számbavétele általában a szociológia kisebb jelenlétét mutatja, mint az ugyanazon területen teljesített kérésekben. A szociológiai olvasóteremben tárolt dokumentumok forgalma nem összevethető a könyvtár egészének forgalmával.

Az összehasonlítás során az olvasóterem látogatottságáról sem tehetünk egzakt megállapításokat. Csupán a sok bizonytalansági tényezőt magában rejtő, 1996. évi összesített adatok alapján mondhatjuk azt, hogy a FSZEK Központi Könyvtára látogatóinak mintegy 3%-a használta a szociológiai olvasótermet. Az viszont pontosan kiderült felmérésünkéből, hogy a kölcsönzők 34,4%-a kölcsönzött szociológiai könyvet, vagy ívet is.

A szociológiai dokumentumok használóiról az derült ki, hogy döntő hányaduk egyetemi vagy főiskolai hallgató. Az olvasótermi olvasók 82,1%-a, a kölcsönzők 61,3%-a jár felsőoktatási intézménybe. Vizsgálati eredményeink teljes egészében egybevágóak a szociológus szakma helyzet-elemzésében³ foglaltakkal, melyben a magyar szociológia tudományának könyvtári infrastruktúrájára vonatkozóan azt állapították meg, hogy a FSZEK gyakorlatilag felsőoktatási könyvtári funkciót is ellát. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy egyetemista olvasótermi olvasóink 55,5%-a szociológia szakos hallgató.

A másik nagy használói kör az értelmiség: az olvasók 13,9%-a, a kölcsönzők 19,3%-a. Az olvasók között ebből 65,5% professzionális szociológus. A kölcsönzők között 8,7%-kal magasabb az egyéb, nem értelmiségi foglalkozásúak aránya, mint az olvasók között, és 5%-kal részesednek a nyugdíjasok is. Feltehető, hogy az egyéb aktív csoportba sorolt kölcsönzők egy része is valamilyen továbbképzési céllal foglalkozik szociológiával. A nyugdíjasok furcsa kölcsönzési szerkezete pedig arra enged következtetni, hogy ez a cso-

port a legheterogénebb; megtalálható közöttük a nyugalmazott egyetemi professzor és az egyetemista unoka számára a kötelező irodalmat begyűjtő nagyszülő is.

Azt is megállapítottuk az olvasókról, illetve a kölcsönzőkről, hogy jelentős többségük valamilyen módon – állandó lakóhely szerint vagy intézményesen – kötődik a fővároshoz. Az ilyen kapcsolattal nem rendelkezők aránya a kölcsönzők körében 19,5%, az olvasók között 6,1%. Levonható az a következtetés, hogy az érdeklődők kölcsönzés céljából inkább vállalják az utazást, mint csupán olvasás céljából.

Mind a vidékiek, mind az ideiglenesen Budapesten lakók részesedése az egyetemi és főiskolai hallgatók csoportjában a legnagyobb. Náluk is megfigyelhető az, hogy a kölcsönzők között többszörösen magasabb a vidékiek aránya, mint az olvasók között. Az állandó fővárosi lakosok közel azonos százaléka mellett ez azt jelenti, hogy az olvasók között viszont, lényegesen (12,9%-kal) magasabb az ideiglenesen – tanulmányi céllal – Budapesten lakók jelenléte, mint a kölcsönzők között.

Azokon a szolgáltatási területeken, ahol könyvek és folyóiratok használata egyaránt előfordulhat, a minket érdeklő tematika dokumentumtípusonkénti megoszlása is összevethető. A már említett kiegészítésekkel és megszorításokkal (egyszerűsített számítási mód a folyóiratoknál, néhány régebbi évfolyam az olvasóteremben is megtalálható, az újabb könyveket nem kell raktárból kérni) együtt erről az mondható el, hogy a folyóiratok részesedése 33-42% között mozog.

Másik megfigyelési szempontunk a belföldi/külföldi kiadási hely szerinti bontás volt. Ez többé-kevésbé megfelel a magyar nyelvű/idegen nyelvű megkülönböztetésnek is.

Könyvek esetében a külföldiek részesedése az egyes szolgáltatási területek között jelentős szóródást mutat. Míg pl. az olvasóteremben csupán 5,6%, a kölcsönzésben 18,6%, a könyvtárközi kölcsönzésben pedig 33,3%. Folyóiratok esetében is hasonló mértékű szóródást tapasztalunk, csak itt épp az olvasóteremben gyakoribb a külföldiek használata: 24,6%, míg a raktári kérések között 6% alatti.

Azt is megállapítottuk, hogy a külföldi folyóiratok és könyvek iránti igény a legerősebb a professzionális szociológusok, illetve az értelmiség-

giek körében, valamint a könyvtárközi kölcsönzés intézményén keresztül, más könyvtárak részéről.

Az újdonság jelentőségét, a tárolási mód különbségéből fakadóan, eltérő kritériumok alapján tudtuk figyelembe venni a könyv- és folyóirat-használatban. Erről összefoglalóan azt tudjuk megállapítani, hogy a frissebb évjáratok között általában erősebb a szociológia jelenléte. Különösen igaz ez a megállapítás a raktárból kért folyóiratokra, a könyvből történő másolási kérésekre, a kölcsönzött könyvekre vonatkozóan. Az olvasóteremben is felülreprezentáltságot tapasztaltunk.

A frissebb, szabadpolcos könyvek kölcsönzésének szakcsoportos bontásban történő vizsgálata is megerősített bennünket abban, hogy helyes eljárást követünk akkor, amikor napi munkánkban szélesebben vonjuk meg a szociológia tudományának határait, mint az a központi szakozók által adott szakjelzetekből következne. Különösen igaz ez akkor, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a szabadpolcos elhelyezés minden könyv számára csupán egyetlen szakjelzetet igényel, amelynek megválasztása nehéz és hálátlan feladat. Jó példa erre az az általunk feltárt összefüggés, hogy míg a szakszociológián belül a településszociológia a kevésbé kihasznált szakok közé tartozik, addig a határterületek között a településrendezés az erősebben kihasznált és keresett szakok között van. A 330 szakot (a szociálpolitikát) pedig, a szűken vett szociológia részének is tekinthetnénk, hiszen a felsőfokú szakemberképzésben is a szociológiába ágyazódik.

Írásunkban és felmérésünkben elsősorban a számszerű tényekre és összefüggésekre koncentráltunk. Természetesen a vizsgálódást más módszerekkel kiegészítve még pontosabb képet

lehetne nyerni az olvasói igényekről és a könyvtárhasználati szokásokról. Gondolunk itt például arra, hogy interjúk módszerrel és kvóta rendszerű mintavétellel az egyes olvasói/kölcsönzői csoportok szubjektívabb, ám nem kevésbé fontos szokásait, igényeit, preferenciáit is vizsgálat tárgyává lehetne tenni. Ennek megvalósítására azonban most nem tudunk vállalkozni.

Irodalom

1. KARBACH Erika: Tájékozódás a szociológiai gyűjtemény használóinak körében. (A Szociológiai dokumentációs osztály tapasztalatai szolgáltatásainak igénybevételéről.) 1987. Kézirat.
2. NAGY Lajos, Sz.: Információs igény- és szükségletvizsgálatok a társadalomtudományokban. Módszertani útmutató. Bp., 1980. OSZK-KMK. 32 p.
SÖVÉNYHÁZI Csilla: A szakmai információs igényvizsgálatok és a felhasználó. In: Könyvtári Figyelő, 19.évf. 1973. 5-6.sz. p. 502-510.
PÉTERFI Rita, W.: Referenz kérdések vizsgálata a közművelődési könyvtárakban történt adatfelvétel alapján. In: Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1996. okt. p.34-43.
KATSÁNYI Sándor: Referenz kérdések és olvasói igények változásai. In: Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1995. ápr. p.26-29.
KATSÁNYI Sándor: A társadalomtudományi irodalom forgalma a közművelődési könyvtárakban. Jelentés egy vizsgálatról. (Szakfelügyeleti segédlet.) [Közread. az] OSZK-KMK. Bp. 1975. 56 p. Soksz.
3. NÉMEDI Dénes – RÓBERT Péter: A szociológia diszciplináris helyzete Magyarországon. Beszámoló az MTA IX. Osztálya számára. In: Szociológiai Szemle, 1995. 4.sz. p. 57-72. Különösen: p. 69-71.